

Munkácsi Bernát és a magyar nyelvészeti terepmunka kezdetei

Talán meglepő, hogy egy emlékülésen nem célozom egy tudós pályaképének bemutatása, nem célozom Munkácsi Bernát tudományban betöltött szerepének méltatása. Erre nincs is szükség. Ezt tudjuk már művei olvastán, ismerjük az emlékezésekből, a tudós életét bemutató munkákból, s hiszem, hogy mindannyian tisztában vagyunk érdemeivel és tudósi nagyságával.

Nem célozom tehát igazolása, hogy Munkácsi Bernát jelentős alakja volt a finnugor nyelvészetnek, a nyelvtudománynak, a tudománynak, hiszen ha nem lett volna az, akkor most nem emlékeznénk rá. Célozom az, hogy az emberről szóljak, akiről talán kevesebbet tudunk, arról az emberről, aki talán fel sem merül az emlékeztünkben, amikor a nevét halljuk. Az éppen csak huszonöt éves fiatalemberről szeretnék szólni, a pályája elején álló, de már eredményes, mégis sok bizonytalansággal teli, de határozott célokkal rendelkező fiatalemberről, aki úgy járt az első olyan jelentős expedíción, ami a finnugor nyelvek helyszíni kutatására irányult, hogy valójában semmiféle felkészülési lehetősége nem volt a vállalt feladatra.

Teszem ezt azért, mert amikor ma az ún. tudás társadalmát éljük, amikor mindennek alapja a tudás, hajlamosak vagyunk elfeledkezni arról, hogy a tudásra, amit ma birtokolunk, hogyan s mi módon lehetett szert tenni. S legfőképpen: talán nem adjuk tovább idejében annak az ismeretét, hogy a tudást meg kellett szerezni, hogy a tudást meg kell szerezni, a tudás nem megtanulandó dolog. Az iskola nem azon fáradozik, hogy megtanítsa a tudás megszerzésének a módját, az iskola a Tudást akarja átadni. Talán ez is ott rejlik a mögött a jelenség mögött, hogy a manapság hozzá nem értők vezérletével zajló nemtelen vitákban rendszeresen felmerül Munkácsi Bernát és kortársainak neve: hol a magyar nyelv finnugor rokonsága mellett, hol az az ellen érvelők mondandójának erősítése céljából, hol pozitív, hol negatív értelemben. Talán ez az írás is segít abban, hogy megértsük, valójában miképpen vélekedett Munkácsi Bernát tudóstársaival a magyar nyelv rokonságáról.

Ebben az írásban azt kívánom bemutatni tehát, hogyan gondolkodott ez a fiatal ember a magyar nyelv rokonságáról, milyen előkészületek után, milyen lehetőségekkel vághatott neki 1885-ben annak az útnak, aminek célja az volt, hogy helyszíni gyűjtéssel szolgáltatson empirikus anyagot a Magyarországon folyó finn–magyar kutatásokhoz. Közben azonban egy pillanatra sem feledkezhetünk meg arról, hogy

mindaz, amiről most szó lesz, valójában csak előkészület volt az igazi cél eléréséhez, Reguly manysi gyűjtésének megfejtéséhez.

Munkácsi Bernát ezen az 1885-ös úton udmurt nyelvi anyagot kíván gyűjteni, mert ahogy maga írja a *Votják nyelvmutatványok* című közlésének előszavában (Munkácsi 1883): „A votják nyelvről szóló ismertetések eddigelé általában fordított s különösen vallásos tartalmú textusok alapján történtek. Eredeti nyelvmutatványok jelentéke-nyebb számban csak ezelőtt két évvel jelentek meg a kazáni missionárius társaság kiadásában »A kazáni és vjatkai guberniumbeli votjákok népköltésének termékei, szokásai, babonáiról« címen.”

1885-ben még nem állt rendelkezésre megfelelő mennyiségű és eléggé megbízható nyelvi anyag az összehasonlító és történeti nyelvészeti kutatásokhoz. Nem véletlen az és a két szó között: ebben az időben még két, különböző nyelvészeti módszert és elképzelést érthetünk ezek alatt. Az empirikus nyelvi anyag hiányának egyik oka – bár egyáltalán nem elhanyagolható oka – az volt, hogy nehézkesen lehetett az elhangzó nyelvi anyagot rögzíteni, mivel az kizárólag csak kézírással történhetett. A kézírás azonban sok szempontból alkalmatlan volt arra, hogy megbízható nyelvi anyagot jegyezzenek fel. Most nem csak arra gondolok, amit már 1839-ben így fogalmazott meg Széchy György (1839): „A tudósok és utazók, már a XVI. században kezdék a különféle nyelv szavait feljegyezgetni, s egymással összehasonlítani; de mivel egy részről a *szóhangtudomány*, más részről ennek megfelelő *jegy-* vagy *egyetemes írás-tudomány* ekkorig hiányzott: a tudós világ illy egyes szavak feljegyzése s összehasonlítása által, nagy hasznú eredményeket épen nem nyerhetett.”

Ez egyes magyar nyelvészeket a 19. században oda vezetett – ismerve a külföldiek magyar nyelvi anyagát –, hogy ezen az alapon is kizárták az idegen nyelvekkel való összevetés lehetőségét.

Egyes szavak feljegyezgetése még nem is okozott különösebb problémát. Egy nagy-szabású gyűjtés esetében – amelyet Munkácsi udmurtföldi útján tervezett megvalósítani – olyan körülményeket is figyelembe kell vennünk, amelyekre ma már igen kevésé gondolunk. Ilyen körülmény az, hogy a nyelvi anyag rögzítése csak olyan térben, olyan helyen történhetett, ahol a lejegyző látott, és megfelelő alkalmatosság állt rendelkezé-sére az írásra (ne feledjük, vagy elkopásnak kitett ceruzás feljegyzést készíthetett, vagy mártogatós tollal írt, annak minden nehézségével). Emlékeztetnünk kell arra is, hogy az írás sebessége jelentősen lassabb, mint az élő beszéd, s már az korlátozta az egyszer elhangzó szöveganyag lejegyzésének sebességét, hogy a tollat mártogatni kellett... Ezt kiküszöbölendő egyes gyűjtők sajátos gyorsírás- vagy rövidítésrendszert hoztak létre. Ez azonban általában szükségessé tette, hogy a feldolgozást maga a gyűjtő végezze el. Részben erre az okra is visszavezethető talán, hogy Reguly manysi anyagának teljes feldolgozásához Munkácsinak majd a manysik közé is el kell utaznia. És magán Mun-kácsi anyagán is látni fogjuk, hogy ez a nehézség milyen torzításokhoz vezethetett.

Arra a körülményre is szeretnék emlékeztetni, hogy a lejegyzett anyagot az út során szállítani kellett (vonat, hajó, csónak, szekér, szán). Út közben sérüléstől, porosodástól,

tűzvéstől, víztől óvni, olykor biztonsági másolatot készíteni, és sokszor a másolat másolatát is meg kellett csinálni. Munkácsi naplóját (Kozmács 2008) vagy a manysi útról megjelent beszámolóját (Munkácsi 1889) olvasva, átélhetjük, hogy mennyire nem egyszerű feladatról volt szó.

Arra is szeretném felhívni a figyelmet, hogy teljesen ismeretlen területen, ismeretlen kultúrában mozogni sem volt egyszerű és veszélytelen. Ismert: Munkácsi Bernát ragaszkodott vallásához, és oroszországi utazása során minden alkalmat megragadott, hogy megismerje a helyi zsidó közösségeket, részt vegyen a zsinagógában tartott istentiszteleteken. Ez részéről erkölcsi kötelesség volt, és annak ellenére cselekedett így, hogy ismeretei szerint kockázatos volt szabadon utazgatnia Oroszországban. Ezért útja során kálvinista reformátusnak mondta magát. Indoklása szerint azért esett erre a felekezetre a választása, mert talán ennek a hitelveit ismerhették legkevésbé Oroszországban, s úgy gondolta, ha vallási témára terelődik a szó, akkor így lesz a legkevésbé leleplezhető. Valószínűleg azonban nem csak az által hangoztatott ok volt a motiválója. Barkó Pál akart ő lenni, s Barkó Pál a debreceni református kollégium diákja volt.¹

De hiányzott akkor az empirikus nyelvi anyag azért is, mert Munkácsi korában a tudományos kommunikáció lehetőségei meglehetősen korlátozottak volt. A kutatás tárgyául szolgáló nyelvekre vonatkozó adatközlések és szakirodalom gyakorlatilag elérhetetlen távolban létezett csak. Budenznek és tanítványainak még ismereteik sem voltak jelentős munkák létezéséről, ahogy ezt Munkácsi Budenznek írt levelében² világosan láthatjuk: „Már többször megemlíttem ezen nevet »Kuznecov«, de nem emlékszem, hogy megírtam volna, hogy kicsoda ezen úr. Hivatala szerint ő eddig a múzeum őre volt s az archeologiai társaság titkára. A héten kinevezték egyetemi könyvtárnoknak *Tomszkba*, mely állását a jövő hónap vége felé el is foglalja. [...] Ez Kuznecov hivatala szerint. Különben pedig ő egyike azon orosz tudósoknak, kiknek minden soráról kellene, hogy tudomással bírjunk. Nagy előszeretettel foglalkozik különösen cseremisiz tárgyakkal, melyről sok nevezetes értekezést adott ki már (pl. »Загробныя верования черемис« és már a »Новая и древняя Россія« folyóiratban is a cseremiszek életéről és ünnepeiről). Most készül egy remek könyve, valóságos pogány cseremisiz rítuskönyv, valamennyi imádsággal eredeti cseremisiz nyelven (NB! hangsúlyozott textusok!). Ezen kívül láttam nála egy rengeteg vastag *cseremisiz szótár* kéziratot bő phraseológiával: »figyelmeztetem, hogy tanár úr írt és adott ki már ilyet. Azt mondta, hogy szeretné felhasználni, de nem kaphatja meg, illetőleg nem tudja a módját hogyan megszerezni. Nos hát mi volt természetesebb, minthogy felajánlottam közbenjárásomat. Rendkívüli érdekléssel viseltetik a MUGSz. iránt is, melyről szintén hallott s melyre szintén gyakran lett volna már eddig is szüksége.« [...] Én azt

¹ Mint életrajzi adataiból tudjuk, Jókai És mégis mozog a föld... című regényének hőse, a Kőrösi Csoma Sándor és Reguly Antal alakjából gyúrt Barkó Pál volt egyik példaképe Munkácsi Bernátnak.

² Munkácsi Bernát levele Budenz Józsefhez, 1885. június 4-én, MTAK Ms 5449/73, közreadván legutóbb Kozmács (2008): 229–246. Az idézett rész kezdete a 240. oldalon.

mondom tanár úr! a magyar tudósok csak önmaguk javára cselekesznek, ha érintkezésbe lépnek az orosz tudósokkal, kiknek sokkalta bővebb és jobb módjuk van azon tudományt művelni, mely nekik műkedvelés, nekünk nemzeti feladat, értem t. i. az altaji nyelvek és népek tudományát. Hat hete vagyok összesen Kazánban s máris oly sok új forrás ismeretéhez jutottam, hogy szinte ámulok annak látásán, hogy a mi hazai tudósaink tisztelet a kivételnek! mily kevésről vettek még tudomást ethnographiai kérdéseket illetőleg. [Bekezdes.] A magy. tud. Ak. kiad egy értekezést a »csuvasok«-ról,³ mely a szó legszorosabb értelmében kiálló Zolotnicki könyvéből⁴ pár lapot, aztán hozzátold néhány megjegyzést⁵ Rittich és Sbojev 1856-ban megjelent könyvéből⁶ s még egy merész hypothezist (melynek alapját az igaz sehol sem találjuk) s ez fungál nálunk tudomány néven. Én, a nyelvész, egyetlen egy könyvből (Материалы к объяснению Старой Чувашской веры. Собраны В. Магнитским)⁷, s ezt is csak félig olvasva át több, mint 15 új forrás címet jegyeztem fel, melyről amaz ethnographusnak homályos sejtelve nincs. Mi azt hisszük otthon, hogy az altaji népek ethnographiaja parlagon heverő tudomány, pedig itt egész könyvtárt tudnék csak én magam összeállítani azon ide vonatkozó könyvekből, melyekről rövid idő alatt tudomást szereztem.”

Persze csak azoknak okozott gondot a nyelvi adatok hiánya, akik szerint a nyelveket egymással összevetve kell vizsgálni. A kor nyelvészetében nem mindenki vallotta ezt, s számukra nem volt probléma a távoli nyelvek adatainak hiánya. Az 1870–80-as években még élő és eleven volt az az elképzelés, mely szerint a nyelveket önmagukban kell előbb megvizsgálni, s csak később érdemes más idiómákkal összevetni (ha egyáltalán). De akár az egyiket, akár a másikat képviselte is valaki, kutatásának célja valójában ugyanaz volt: megtalálni az őt, az eredeti nyelvet. Sommásan talán kijelenthetjük, hogy Budenz előtt még nem, Munkácsi idejében pedig már nem a magyar nyelv finnugor rokonságának a bebizonyítása volt a cél. Másképpen: mikor Munkácsi elkezdi működését, akkorra a kor összehasonlító nyelvészeti módszereivel végzett munkák alapján Budenz és tanítványai már semmi bizonyításra várót nem láttak abban, hogy a magyar finnugor nyelvekkel van kapcsolatban.

³ Munkácsi itt Vámbéry Ármin „A csuvasokról” című munkájára céloz (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XI. 5. Budapest, 1883).

⁴ Zolotnickij, Nikolaj Ivanovič (1829–1880), jeles csuvas kutató csuvas–orosz szótára (Корневой чувашко-русский словарь, сравненный с языками и наречиями разных народов тюркского, финского и других племен Казань, 1871–1875). 18 részben jelent meg Kazanyban. Emlegetett munkája a По вопросу о способах образования чуваш. Казань, 1866.

⁵ A kézirati lap alján Munkácsi jegyzete: „Néhány megjegyzést mondok, mert azt nem szemből a szerzőről, hogy az említett három könyvet végigolvasta volna.”

⁶ Értsd: Rittich könyvéből és Sbojev 1856-ban megjelent könyvéből. Rittich munkája: Материалы для этнографии России: Казанская губерния. Казань, 1870. Sbojev műve: Сбоев Василий: Исследования об инородцах Казанской губернии. Изд. книгопродавца Дубровина.-Казань, Тип. Ун-та, 1856. 188с.

⁷ Megjelent 1881-ben, Kazanyban. Magnitskij, Vasilij Konstantinovič (1839–1901) csuvas történész, néprajzkutató, jelentős képviselője a csuvas kultúrának és oktatásügynek.

Minderre igazolást találhatunk a Budenz József 25 éves nyelvészeti működésére tanítványai által készített Budenz-albumban, ahol Munkácsi így foglalja össze a finn-ugor összehasonlítás eredményeit és tennivalóit Az altaji nyelvek számképzése című írásának bevezetőjében: „Mikor Budenz 1867-ben a magyar összehasonlító – [NB. n e m összehasonlító történeti!] – nyelvtudomány legközelebbi [!] feladatául a szűkebb körre szorított ugor [= finnugor] összehasonlító nyelvkutatást, vagy szorosabban meghatározva »a finn-ugor nyelvcsoporthoz egységes alapnyelvnek visszaállítását« kitézte: kiemelte [!] egyszermind hogy »ehhez hasonló, de külön feladat a mongol-mandsu-török alapnyelv visszaállítása«. »A magyar nyelvtudományra nézve« – úgy mond – »előbbre való és sürgetőbb az első, noha rá kell érnie a másokra is.« [Bekezdés.] Nyelvtudományi feladatainknak ilyenén beosztása szükséges volt egyrészt a speciális nemzeti szempontból, mely megkövetelte, hogy az altaji [!] összehasonlító nyelvtudománynak leelőbb is azon része műveltesse, melytől a magyar nyelv jelenségeinek megvilágítására legtöbb hasznot lehetne remélni. De másrészt természetesen kifolyása volt azon tisztultabb módszernek is, mely – főképen a mély belátású Böhlingk útmutatására [itt jegyzetben idéz Böhlingk (1851) „Über die sprache der Jakuten“ című munkájának előszavából, XXXIV] – éppen ez időben kezdett nyelvtudományunkban uralomra jutni s mely főpontja szerint tudvalevőleg abban áll, hogy az altaji összehasonlításában a közvetlenül egybevetendő alakokat voltaképen nem a mai nyelvek tényleges alakjai [!] teszik, hanem csak a külön (ugor, török, mongol stb.) nyelvágak körében (a létező alakokból) kifejtendő legeredetibb, úgynevezett rekonstruált alapnyelvi alakok. Ilyen alapnyelvi alakok visszaállítása nem ütközik semmi különös nehézségbe az altaji nyelvcsoporthoz számjegy, török, mongol és tunguz-mandsu ágainál; mert ezek jóformán még az egységes alapnyelv fokán állanak, azaz ha feloszlanak is különálló kisebb nyelvrészekre, ezen nyelvrészeknek egymáshoz való rokonsági viszonya nem távolabbi, mint a dialektusoké. [...] Másképp van a dolog az ugarságban. Itt az egyes nyelvrészeknek egymástól való elszakadása és elszigetelt léte oly régi időből keletkezik, hogy ma már egymáshoz való rokonsági viszonyuk nem áll többé dialektusi fokon, hanem mint pl. az indogermán nyelveké is, a messzebb álló, teljesen különvált nyelvek fokán.”

Majd az idézett helyen pontosan összefoglalja és egy példával igazolja, hogy milyen nehézségek és milyen feladatok vannak még, amelyeket a tudomány az akkori állapota szerint leküzdeni s megoldani nem tud. S bár látja a nehézségeket, így folytatja: „A mester munkássága folytán [...] elmondhatjuk ma már, hogy amaz előmunkálatok, melyek az ugarság terén az általános altaji összehasonlító nyelvészeti szempontjából megkívántatók voltak – ha nem is befejezve, de mindenesetre azon a fokon vannak, hogy az elért eredményeket nyugodt lelkiismerettel használhatjuk a nevezett célra adatokul. Jelesen kellő biztonsággal ismerjük ma már – legalább fontos elemeiben – az ugor alapnyelvnek úgy szókincsét, mint alakját; nagyjában át vannak kutatva minden egyes ugor nyelvnek külön hangtani szerkezete, valamint azon általános hangtani vonások, melyek az egész ugarságot, vagy főbb csoportjait

jellemzik. Azt hisszük ezek után, hogy elérkezett az idő, hogy a magyar összehasonlító nyelvtudomány kiléphet eddigi szűk köréből, vagyis hogy az ugor összehasonlító nyelvészet további részletes művelése mellett [!], hozzáfoghat immár azon feladatokhoz is, melyek az altaji összehasonlító nyelvészet céljaiból parancsolólag következnek. Nevezetesen hozzá kell látnia első sorban azon kérdés kutatásához, – vajon lehet-e valóban egész bizonyossággal állítani, hogy az altaji nyelvek rokonok; – vagy amennyiben az valószínű, igyekeznie kell lehető pontossággal megállapítani, miben mutatkozik ez a rokonság; – szókinszbeli egyezésekre szorítkozik-e csupán, vagy kiterjed-e grammatikai részletekre is? [...] Meg vagyunk róla győződve, hogy az ilyen szélesebb körű kutatás nem maradhat nagy tudományos haszon nélkül magára az ugor összehasonlító nyelvészetre nézve sem” (Munkácsi 1884).

De ha úgy állt a helyzet, ahogy fentebb Munkácsi felvázolta, azaz ha az alapvető munkák el vannak végezve, akkor bizony elcsodálkozhatunk azon, hogy Munkácsi az udmurtföldi útra készülődve udmurt hangtani munkán dolgozik. Erről így számol be levelében Budenznek: „S aztán még egy kérdést bátorkodnám előre is kérdeni. A nyári hónapokban én megkezdtem a votják hangtant,⁸ de szörnyen kedvetlenül dolgoztam rajta, mert mindjárt az első fejezetben a *votják magánhangzók megállapításának* feladatát nem tudtam megoldani.”⁹

Miközben tehát 1884-ben egyrészt arról értekeznek, hogy milyen eredményes a finnugor nyelvek kutatása, másrészt még gondjai vannak egy bizonyos finnugor nyelv hangtanával. Hogy mindezek ellenére távolabbi összevetésben gondolkodik, annak csak egy magyarázatát tudom adni: Munkácsi számára a magyar nyelv kutatása mindig is többet jelentett, mint csak a finnugor nyelvekkel való összevetés. Említett írása kísérlet lehetett arra, hogy elvi, elméleti alapon kitágíthassa a kutatási horizontot, mivel még ő maga is részt kívánt venni a magyar nyelv távolabbi kapcsolatainak kutatásában. Erre utal az is, hogy 17 év múlva, kiadja kezéből az *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben* (Munkácsi 1901) című munkáját, mindannak ellenére, hogy akkor maga is úgy látja: „az előbbi félszázad nagy tevékenysége mellett is még mindig híján vagyunk a legfontosabb előmunkálatoknak, s gyakran a legegyszerűbb tények hiteles megállapítása is rendkívüli nehézségekkel jár, s külön tanulmánykitéréseket követel” (i. m. V).

Valószínűnek tűnik, hogy a távlatosabb elképzelése az oka annak is, hogy az udmurt gyűjtőutat összekapcsolták a csuvas nyelv tanulmányozásával is. Ekkor még nem volt igazán egyértelmű a csuvas státusza, ezért annak vizsgálata jól kapcsolódott Munkácsinak azon vágyához, hogy túllépjen a finnugor nyelveken. S hogy Budenz is komolyan gondolta, amit 1867-ben leírt – azaz hogy idővel ki kell bővíteni az

⁸ Mint ahogy Munkácsi a Budenz-levelek közlésekor megjegyzi, ez a votják hangtan „nem került soha sajtó alá, mert tökéletlen jegyzésű, régi orosz kiadványokon alapult és az újabb votják nyelvkutatások nyomán értéktelennek bizonyult” (Munkácsi 1936: 58).

⁹ MTAK Ms 5449/60. Munkácsi Bernát levele Budenznek. Nagyvárad, 1884. szeptember 24. Közreadva legutóbb Kozmács 2008: 192–196.

összehasonlítás körét – kitetszik abból, hogy az ő tanítványaként Kunos Ignác törökországi kutatóúton jár Munkácsival egy időben. A magyar tudománytörténet legszebb pillanatai közé tartozik, ahogy a két szívbéli jó barát tanárán, Budenzen keresztül tartja a kapcsolatot távoli útja során.

S ha már az előbb Munkácsinak a finnugor kutatások helyzetéről és jövőjéről vallott nézeteit megismertük, feltétlenül meg kell jegyezni, hogy minden bizonnal osztotta Munkácsi azt az elképzelést is, amit Szinnyei fogalmazott meg a Budenz-emlékkönyvben írt cikkében, s amiből kitetszik, hogy bizonyítottnak vélték már a magyar nyelv rokonságát. „A nyelvtudomány kérlelhetetlen adatai arra vallanak, hogy az u. n. ugor [= finnugor] népek olyan nyelveken beszélnek, melyek a magyar nyelvvel közeli rokonságban állanak; tehát az ugor népek nekünk nyelvrokonaink [!]. Hogy vér szerint is rokonaink-e, az más kérdés. Valószínűnek valószínű; de bizonyosra nem lehet fogni, mert vannak rá példák, hogy egy nép mással cserélte fel eredeti nyelvét, s így vér szerint más, nyelv szerint megint más népekkel áll rokonságban. Lehet tehát, hogy a párducos Árpáddal bevándorlott magyarok vér szerint egytől-egyig mind törökök voltak. Ezen igen szépen és igen tudományosan el lehet még vitatkozni nemcsak egy pár száz esztendeig, hanem akár a világ végéig is, – még sem lesz a kérdés kétségbe vonhatatlan bizonyossággal eldöntve. Ez legalább az én meggyőződésem. Annyi azonban bizonyos, hogyha honfoglaló eleink törökök voltak is, mégis ugor nyelvet hoztak magukkal, tehát nyelvükre nézve az ugor népekkel állottak rokonságban” (Szinnyei 1884: 26–32).

Mindez azt igazolja, hogy egyrészt Budenz és követői számára a magyar nyelv rokonságának kérdése eldöntött volt, s másrészt: egészen tisztán látták, hogy nyelv-összehasonlító kutatásaikkal miképpen és milyen mértékben járulhatnak hozzá a magyar nép őstörténetének kutatásához: számukra már 1884-ben is világos volt, hogy a nyelv-, illetve a vérrokonság két eltérő kapcsolat népek között. S bár igaz lehet, hogy korábban – ahogy Németh Renáta írja – „a nyelv-, illetve a vérrokonság különbsége nem volt egyértelmű (l. például [...] CzF I/23)” (Németh 2007: 155), a finnugor nyelveket kutatók számára ez már igen korán két külön rokonságnak számított. (Megjegyzendő, hogy a CzF I/23 helyen, szótárunk előszavában valójában ezt olvashatjuk: „sem a nyelvrokonságból vérrokonságot, sem viszont vagy ellenkezőleg következtetni jónan okoskodással nem lehet”).

Láthatjuk, Szinnyei teljesen meg van győződve a magyar nyelv legközelebbi rokon nyelveinek mibenlétéről, és ezt a módszer megbízhatósága miatt teszi – miképpen Munkácsi is. Mivel azonban nincs tudomása olyan módszerről, amivel igazolni lehetne az ezer évvel korábban élt emberek valamely néphez való tartozását, igen szkeptikusan fogalmaz a néperedet és rokonság felderíthetőségének kérdésében.

Munkácsi tehát – miközben feltehetőleg folytonosan elmélkedik az összehasonlító módszer lehetőségeiről és eredményeiről is – gyűjtőútra vállalkozik. Ahogy talán sikerült igazolnom, nem azért utazik, hogy a nyelvrokonság bizonyításához gyűjtsön anyagot, hanem azért, hogy több és jobb forrása legyen a kibővített összehasonlítás-hoz. Ezzel az úttal beteljesíti gyermekkori álmát is: felkeresheti a magyarok elődeit,

még ha „csak” a magyarok nyelvrokonait is. A gyermekkori álom ennél több volt egykor: a Juliánus találta magyarokat szerette volna felkutatni.

Az empirikus nyelvi anyag hiánya mellett minden egyéb körülmény is arra predestinálta, hogy nyelvi gyűjtést végezzen. Ekkor már ismertek voltak azok a nézetek, amelyek a nyelvek létezését csak nyelvjárásaiban képzelték el. Schleicher már 1861–62-ben felismeri és megfogalmazza az élőnyelvek, nyelvjárások kutatásának szükségességét. A kis finnugor nyelvek kutatói számára sosem lehetett kérdéses persze, hogy a nyelvek kutatása során annak változataival találkozhatnak, ezért is figyelhették erős fenntartással azokat a törekvéseket, amelyek valamely ideális nyelv helyreállításán fáradoztak. Ezek a kutatók – bár tudtak a nyelvjárások létéről – azokat mégis valamilyen rontott nyelvnek tartották. Czuczor például így ír: „úgy bánnak az anyai szókkal [ti. a leánynyelvek, jelentsen ez bármit], mint a nyelvrontó tájbeszéd az értelmezhetőbb deréknyelvével, pl. midőn a palócz *csillapít* helyett *csiplagít*-ot, a bodrogközi és székely *vakmerő* h. *makverőt*, a balatonmelléki *hágcsó* h. *háskót* mond, vagy midőn valamely nép az idegen nyelvből kölcsönzött szókat a magáéba illeszti, pl. *hospitale ispita*, *Hofmeister hopmester*. Az ily szók elemzésével lehetetlen boldogúlnunk, ha csak az anyatörzsre, vagy illetőleg deréknyelvre nem viszsziük vissza” (CzF I/24).

Valószínűleg Munkácsi nem osztotta a fenti nézetet, bár ezenközben nem tagadhata annak igazságát sem, amit Ballagi vetett a szemükre: az általuk kutatott nyelveket mindössze utazók feljegyzéseiből ismerjük, „mely utazók ha nem voltak nyelvtudósok, értetlenségéből, ha pedig nyelvészek, bizonyos előre bevett hypothesisek kedvéért olyakat is láttak és hallottak, a miknek az ismertetett nyelvben tán semmi nyomuk” (Ballagi 1859: 408).

Kézenfekvőnek látszott tehát, hogy nyelvi gyűjtőúttjára készülve az anyanyelvi nyelvjárási gyűjtések tapasztalatait használja fel. Mivel elméleti munka e körben ez idő tájt nem volt, gyakorlati tapasztalatokat kívánt szerezni, ezért nyelvjárási gyűjtőútra indult a csángók közé.

Milyen tapasztalatokra, ismeretekre támaszkodhatott a gyűjtés megkezdése előtt? Áttekintve a kor nyelvjárási kutatásának helyzetét, azt láthatjuk, hogy az nem adott különösebb segítséget Munkácsinak útjai megszervezésére. Milyen állapotban volt az akkor alig egy évszázados múltra visszatekintő nyelvjárási gyűjtés?

Egyrészt szinte még általánosan elfogadott volt az a meglehetősen régi keletű megállapítás, amely napjainkban is sokak egyetértésével találkozik, hogy a magyar nyelv nyelvjárásai nem térnek el jelentősen egymástól. Így írt erről Galeotto Marzio: „A magyarok – nemesek, jobbágyok –, majdnem egészen egyformán beszélnek, minden különbség nélkül: mindent egyforma a kiejtés, a szavak használata és a hangsúlyozás. Hogy Italiáról beszéljek, nálunk oly nagy a nyelvi eltérés, hogy a városi polgárok és parasztok, a calabriaiak és tusciaiak eltérően beszélnek, hogy igen nehéz egymást megérteni, a magyarok azonban, mint említettem, egészen egyformán, vagy csak igen kis eltéréssel beszélnek. Ezért van azután, hogy egy magyar nyelven

szerzett verset úr és paraszt, az ország szívében vagy határán, mind egyformán megért” (A király csodálatos tisztasága. In Galeotto Marzio: Mátyás király találó, bölcs és tréfás mondásairól és cselekedeteiről. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Császár Mihály. <http://mek.oszk.hu/06200/06210/06210.htm#18>)

Ezzel szemben az is igaz, hogy már korán észreveszik az ún. népnyelv jelenségeit. Ahogy Csúry Bálint rövid összefoglalójában (1936) is áll, Szamosközy István már a 16. században megfigyeli és feljegyzi történeti munkájában a székely párbeszédnek azon sajátosságát, hogy a mondataiknak sajátos hangletése van: a mondat utolsó szótagjában felemelik a hangot. Pápai Páriz is gyűjtött szótára (1708) számára székely tájszókat, amelyeket *antique* megjelöléssel közölt.

Egyes korai munkák nagy karriert futottak be. Ilyen volt Torkos József győri evangélikus lelkésznek a *Calendarium Iaurinense* 1747-i évfolyamában közzétett munkája, amelyben 18 székely tájszót közölt. Ezeket a szavakat a forrás megadása nélkül átvette Pray György, illetve forrása megadásával, megjegyzésekkel és újabb székely szavakkal kiegészítve Benkő József is közölte. Az eredeti, Torkos által közreadott szavak közül nyolcat aztán 1796-ban Éder József Károly is közöl, aki egyébként így ír a székelyek nyelvéről: „A’ Magyar nyelvvel élnek a’ Magyarokon és Székelyeken kívül mások, még helyvel a’ Szászok is kivált a’ Brassaiak, Székely tselédjekkel szüntelen való gyakorlások lévén. Az Erdélyiek Magyar nyelv-járások és zejtések majd egygyezik a’ Tisza-mellyékiéekkel, és jollehet nálunk-is fenn-forognak némelly más nyelvekből régtől fogva költsönözött szók, (1) még-is koránt se zagyváljuk a’ Magyar nyelvet annyi Tót, és Német bitang-szóval öszve, mint a’ Duna mellyékiek. (2) (Láthatsza Versegi Ferentzet Prolud. in *Instit. lingv. Hung.* 1793. ?. 884) A’ Székelyek némelly szók ejtésében különböznek az Erdélyi Vármegyebéliektől (L. Gyarmathi M. *Nyelvmester* els. Dar. 359 lap.) közönségesen a’ szóknak végső tagotskáikat meg-nyújtják, élnek is némelly különös szókkal, (3) a’ mellyeket méltó számba venni azoknak, a’ kik a Magyar nyelv tökéletesítésére és nevezetesen egy új szótárnak elkészítésére intézik igyekezeteket. Bár legyenek, a’ kik anya-nyelvek erejéről, méltóságáról és édességéről meg-győzöttetvén, fáradságokat, és minden némű tehetségeket ne káralják; és ezen fel-lángadozott igyekezetet hathatós előmozdításokkal éleszsék! Lesznek-is bizonyosan: ki mutatták nyilván az Erdélyi Rendek a Magyar nyelvhez való buzgóságokat és annak el-terjedésére való törekedéseket az 1791-béli Ország-gyűlésen tett olly végezésekkel, hogy a’ Magyar nemzetet illető minden törvény-székeken, ugymint a’ igazgató Tanátsnál fen-forgó dolgok-is (ennek Napló Könyvét és a’ felséges Udvarral vagy az Erdélyi f. Hadi-Kormányzóval való levelezését kivéven) Magyar nyelven folytattassanak. E mellett volt, vagyon-is egy tudós Magyar Társaságnak fel-állításáról való derekas gondoskodás; végtére a’ nemzeti iskolákban közönségesen a’ Magyar nyelvre-is taníttatnak a’ Nevendékek. Mind ezek meg meg annyi hathatós eszközök, a’ mellyek a’ Magyar nyelvnek virágoztatásáról való hajnalladó reménységünket már majd tellyes bizodalomra változtatták” (Az erdélyi lakosok’ nyelvei. In: Éder József Károly [1796–1826], Erdélyország ismertetésének zsengeje. Kolozsvár–Szeben).

A nyelv, és elsősorban az ún. népnyelv iránti érdeklődés nem véletlenül erősödött fel éppen a nyelvújítás korában. Ennek alapvetően gyakorlati oka volt: a megújítandó nyelvet akarják a tájszavakkal frissíteni, az elszaporodott idegen szavakat szeretnék ily módon kiiktatni a magyar nyelvből. Számtalan törekvés, felhívás hangzik el, és ennek egyik következményeként jön létre az Éder által említett első magyar tudományos társaság is: 1793. december 3-án tartotta első ülését Marosvásárhelyen az Erdélyi Magyar Nyelvnevelő Társaság, Aranka György több éves szervezőmunkája eredményeként.

Az ülésen Aranka Györgyöt „fő titoknokká” választották. A társaság első közgyűlését 1794. július 21-én tartották, Bánfy György főkormányzó elnöksége alatt. Nem kívánok most azzal a kérdéssel foglalkozni, hogy mi fordítja a figyelmet a nyelv, a nyelvjárások, az nyelvek összehasonlítása felé – megtették ezt már sokan mások előttem. Legyen elég itt most annyi, hogy a létrehozó Aranka véleménye a nyelvről jól kapcsolódik a korban kibontakozó nyelvfilozófiai irányzatokhoz: „a' nyelv, egy nemzetben, a 'nemzet értelmének mind mű helye, mind eszköze, mind pedig annak mértékének mérője” (Aranka 1796: 4).

E társaság munkálkodásának eredményeképpen született az első magyar nyelvjárási tanulmány is. Az 1801-ben megszűnt társaság kéziratai között található a munka, amely a székelyek, a mezőségiak és a szlovákok szomszédságában lakó magyarok nyelvét ismerteti, s már nemcsak a szókincsre, hanem a hangtanra is tekintettel.

Az 1800-as évek elején számtalan pályadíjat is kitűznek a nyelvjárások vizsgálata terén. A magyar Nemzeti Múzeum Marczibányi-jutalomra kitűzött kérdése például ez volt 1815-ben: „Mi a' Dialectus Grammatikai tekintetben? Vagynak-ezen értelemben a' Magyar Nyelvnek Dialectusai? Ha vagynak, melyek azok különösen, mi-ben különböznek egymástól, és mint lehetne általok bővíteni a magyar írott nyelvet?”

A nyertes munka – Teleki József A' magyar nyelvnek tökéletesítése című írása, mely számos tekintetben megtermékenyítője volt a magyar nyelvészetnek, például egyik alapvetéséül szolgál Czuczor és Fogarasi szótárának – felveti, hogy az ország minden vidékéről össze kellene szedegetni a tájszavakat. Ez idő tájt nyomtatásban is kezdenek megjelenni nyelvjárási kérdésekkel foglalkozó munkák, amelyek már nem praktikus, hanem elméleti céllal készültek. S bár a nyelvészet ebben az időben alapvetően a nyelveredet vizsgálatát tekinti céljának – kettős értelemben is: egyrészt az emberi nyelv eredetének, másrészt az egyes nyelvek kapcsolatainak vizsgálatát –, hamar rájönnek arra, hogy – vélekedjenek bárhogy is az emberi nyelv eredetének kérdéséről – az egyes konkrét nyelvek ismerete nélkül nincs remény a nyelv általános problémájának a megoldására. A korabeli nyelvtudomány számára tehát elengedhetetlenül szükséges volt a nyelvi anyag.

Egyáltalán nem sajtóságos ezért, hogy a Magyar Tudományos Akadémia céljai között is első helyen ez a kérdés áll. Az Akadémia már 1843-ban megteszi az első lépéseket egy magyar nyelvjárásban kidolgozására. Ahogy Csűry is idézi, erre azért is nagy szükség van, mert „a' tapasztalás bizonyosága szerint, az irodalom és általa

különösen az egyházi szószék 's a' népnevelés' útján mindinkább a néphez is lehető könyvnyelv' terjedésével, a' nép' nyelve, melly annyi kincseit őrzötte meg az eredeti magyarságnak, napról napra veszt sajátágaiból, úgy hogy, mint másutt, nálunk is e' régi típusok mind inkább eltörölődnek" (Akadémiai Évkönyv 7: 612).

Érdemes felfigyelni rá, hogy alig néhány évtizeddel az általános iskoláztatás bevezetése, a nyelvújító mozgalom eredményei után, máris a könyvnyelv károsító hatásaitól féltik a nyelvet. Meg kell jegyezni azonban, hogy ez a féltés nem a nyelvművelő, hanem a nyelvet búvárló, forrásanyagának elveszésétől tartó kutató tudós aggodalma.

A nyelvjárások kutatása azonban csak a szabadságharc után indul meg erőteljesebben. Hunfalvy a Magyar Nyelvészetben írja, hogy nemcsak a nyelvtörténet, hanem a nyelv általános természetének búvárlásához is felette szükséges a nyelvjárások kutatása. S nemcsak beszél erről, hanem lapjában helyet ad nyelvjárással foglalkozó munkáknak. A nyelvjárás kutatások valódi nekilendülése azonban 1872-höz, a Magyar Nyelvőr megindulásához kapcsolódik.

S bár a gyűjtések most már számosak, a gyűjtések eredménye azonban nagyon is különböző értékű. Ennek oka, hogy jelentős részüket még ekkor sem képzett nyelvész gyűjtötte, s ezért az anyag megbízhatatlan mind a hangjelölés, mind az értelmezés tekintetében (Csúry 1936: 6).

Majd csak 1905-ben – tehát jóval Munkácsi útjai után – születik meg Balassa József tollából A nép nyelvének tanulmányozása címmel egy útmutató, s 1901-ben ismerteti Setälä a finnugor nyelvek lejegyzéshez javasolt írásrendszerét. De ami ezután következik, már nem érinti jelen előadás tárgyát.

Megállapíthatjuk hát, hogy Munkácsi Bernátnak udmurtföldi gyűjtőútja előtt nem állt rendelkezésére valójában még magyar nyelvjárás kutatási módszertan sem. Ezért vállalkozott Kunos Ignáccal 1880-ban arra – ez is arra utal, hogy határozott elképzelései voltak későbbi útjairól –, hogy nyelvjárás gyűjtőútra induljon, amelyről visszatértük után így ír számol be Budenznek: „MTAK Ms 5449/57. [Munkácsi levele Budenz Józsefnek a csángó út után] N. Várad, 1880. augusztus 2-án [Bekezdés.] Szeretett, jó professzor uram! [Bekezdés.] Két hónapja múlt el, mióta eltávoztam körükből, melyet a csekély személyem iránt tanúsított jóindulat s bizalom, de minden fölött a tanítványi hálás ragaszkodás oly kedvessé – mondhatnám kegyeletessé tett előttem. Rövidke, de mégis nevezetes időszak a fejlődésemben, egy kedvelt, régi ideámat valósította meg, egy nyelvtudományi célból tett nagyobb utazást. Szükségét éreztem elsajátítani bizonyos gyakorlati ügyességet a dialektusok tanulmányozásához, eltanulni néhány alkalmas módszert a népélet és nyelv közvetlen vizsgálásában s bár előre láthatók voltak a nagyobb fáradoalmak, melyekkel e cél össze volt kötve, élénk buzgósággal igyekeztem keresztül vitelén. A fővárosból egyenesen Erdély éjszakai része felé vettem utamat, hol Bánffyhunjad környékén mintegy 4 hetet időzván ama távolabbi utamra tettem előkészületeket, mely már kegyes uram előtt is ismeretes – a csángókhoz. [Bekezdés.] Június 19-én érkeztem meg Brassóba, honnan a hétfalusi

csángókon, a bámulatosan gyönyörű Ojtozon át jutottam Bakau-ba, a Szereth vidéki magyarság központi városába. Dél felé fordultunk innen Kunos társammal s a szeretetre méltó klézsei pater Innocentius Petrás tanácsára átlépve a Szerethen, Tolockucénben, a legdélibb csángó faluban egy eddigelé nem ismert és sok tekintetben tanulságos tájbeszédre akadunk. Bebarangoltuk a Szereth tulsó partján levő összes községeket, sőt eljártunk a Romántól éjszakra fekvő nagy csángó helységbe, Szabófalvára is. Mintegy 37 mérföldnyi kerüléssel visszaérkeztünk Bakauba. Itt találkoztunk az épen látogatást tevő Kubinszky püspökkel, kitől buzdítást nyerve, dacára a nem épen kedvező viszonyoknak, elhatároztuk, hogy a csángó név alatt szereplő harmadik népséget is, a gyimesvidéki magyarságot is meglátogatjuk. Így kerültünk vissza hazánkba, hol a szép Csíkon, Háromszéken, Udvarhelyen áthaladva most szülővárosomban pihenem ki a mintegy 50 mérföldnyi gyalogutat, s vagy 25-nyi szekerezés fáradalmait. Sok kellemetlenség, veszélyes pillanat váltakozott az öröm perceivel. Mindazonáltal rendkívül örvendek a megtett út sikerén, mert nem tekintve az értékes anyagot, mit hoztunk,¹⁰ egy nagy tudományt sajátítottam el, mit úgy hívnak, hogy – élelmesség, alkalmazkodás a különféle viszonyokhoz és emberekhez – azt hiszem jó hasznát vehetem egy jövőbeli tán nagyobb fontosságú utamon.”¹¹

Hogy milyen mérföldben számolt Munkácsi, nem tudom, de legkevesebb 600 kilométernyi gyalog- és szekérutat tettek meg alig 6 hét alatt, 1880. június 19. és július vége között. Apró érdekesség, hogy az Udvarhely felé tartó gyalogút során találkoztak Benedek Elekkel is, kit egyébként az egyetemről is ismerhettek. Benedek Elek így számol be a találkozásról: „tavaly nyáron, Torjára utaztában, a nagybaconi erdőn találkozott két zsidó fiúval: Munkácsi Bernát volt az egyik, Kunos Ignác a másik. A tékozló fiú – így ír magáról Benedek Elek – kocsin utazott, a két zsidó fiú az apostolok szekerén jött Moldovából, ahol a csángó nyelvjárást tanulmányozták...”

A próbaút tehát sikeres volt. Sikeres volt abban az értelemben is, hogy Munkácsi megtapasztalhatta, hogy egy bizonyos idő alatt mekkora utat lehet ténylegesen megtenni. Talán nem véletlen, hogy udmurtföldi útja során közel azonos távolságot szekerez be, mint a csángó gyűjtés idején (1885. június 14. és szeptember 1. között, igaz ez alatt az idő alatt még Kazanyba is vissza kell egyszer térnie).

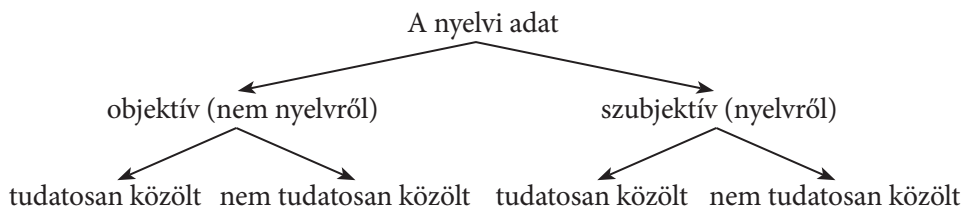
Az előbbi levélrészlet azért is érdekes, mert az udmurtiai út minden eleme és jellegzetessége megfigyelhető benne. Egyrészt a teljesen esetleges útvonal – emlékezhetünk, hogy véletlen találkozások szabnak újabb irányt a kutatóknak. Másrészt, hogy nyelvészként folklór anyagot gyűjtenek, mint ahogy a korban az általános volt. Ezen azonban nem csodálkozhatunk, hisz a nyelvjárási gyűjtés ekkor gyakorlatilag csak ezt jelenti. (Az udmurtok és a manysik között Munkácsi a szöveggyűjtés mellett más módon is gyűjt anyagot.)

¹⁰ A gyűjtés eredménye a Nyr 9–10. [1880–1881] évfolyamának köteteiben: A moldvai csángók nyelvjárása I–VI. (Nyr 9 [1880]: 444–455, 481–493, 529–533; 10 [1881]: 101–107, 149–158, 199–205).

¹¹ MTA Ms 5449/57. Munkácsi levele Budenz Józsefnek a csángó út után. Közreadva legutóbb Kozmács 2008: 188–189.

Napjainkban már van kidolgozott nyelvjárásgyűjtési módszertan. Ismertek a gyűjtés módjai: kérdőívvel, kerek kérdező mondatokkal, mondatkiegészítéssel, rámutatással, illetve képekkel, rajzokkal történő kérdezővel, interjúval és tesztkérdésekkel. Általánosan elvárt a gyűjtés során a szociológiai változók feljegyzése: az adatközlő neme, életkora (gyermekkor, fiatalkor, felnőttkor, idősor; mivel az első 15 év kiemelkedően fontos a nyelvi kompetencia kialakulása szempontjából, majd az anyanyelvjárás jelenségei fokozottan előtérbe kerülnek 60–70 év felett), születési helye, foglalkozása, iskolai végzettsége, nyelvi életrajza.

A gyűjtés során a cél nyelvi adatok rögzítése. Mai ismereteink szerint a nyelvi adat legalább négyféle lehet:

Tudom, teljesen igazságtalan felvetni a kérdést: a fentiekkel összevetve mit és hogyan valósított meg Munkácsi az 1885-as gyűjtőúton? Természetesen feljegyezte az adatközlők nevét, lakhelyét, azonban egyéb információkat nem rögzített róluk (nevük alapján persze nemük is megállapítható). Egyes adatközlőket megemlít naplójában, és onnan szerezhetünk róluk további ismereteket. Ha a gyűjtés eredményét tekintjük, akkor az általa gyűjtött nyelvi anyag – a fenti rendszerezés szerint – szinte kizárólag objektív, tudatosan közölt, s minden szöveg formában került rögzítésre. A szövegek jelentős része folklórszöveg: mese, monda, hiedelem, közmondás, babona, találós kérdés. A szövegek között találunk néhány olyat is, amely valamely népszokásnak kérésre elmondott leírása, illetve oroszról történt fordítás. Szubjektív nyelvi adatokat egyáltalán nem gyűjtött, s ilyet még feljegyzései között sem találunk. Ezen nem csodálkozhatunk, hiszen a korban még probléma szintjén sem jelentkezett a kérdés, hogy miképpen vélekedik nyelvről egy alsóbb néposztálybeli személy.

Objektív, tudatosan nem közölt nyelvi adatokat sem gyűjtött ugyan, de találunk ilyeneket feljegyzései között: környezete beszédét nem gyűjtési céllal, hanem csak tanulási szándékkal figyelte meg. Naplójába feljegyeztet néhány olyan mondatot, párbeszédet, amelyek beszélt nyelvnek minősíthetők. Ezek közül szótárában és a szövegközlésében csak a szitokszavak és a káromkodások között találunk meg egyet: a 11 feljegyzett szitokszóból 10 objektív, szándékolt közlés volt – Munkácsi kérdésére mondta neki el azokat nyelvmestere – míg a 11. nem szándékolt nyelvi adat: a szótárban szereplő *tafir* 'hitetlen, gyaúr, átkozott dög' adat mellett ott a szöveghelyre való utalás: Vnpk. 191. A jelzett helyen pedig ezt találjuk: 11. *tafir dzuć!* Hitetlen muszka. Itt azt is közli Munkácsi, hogy ezzel a kifejezéssel „a pogány Apsivir-nak kis leánya tisztelt meg engem, Mozsgában (az ufai gubernium birszki kerületében).”

Naplójában a következő formában találkozhatunk beszélt nyelvi adatokkal: „Egy helyütt lányok is dolgoztak. »Oj, oj čeber ud-murt niľjos«¹² jegyzi meg tréfásan Nik., kinek arca ragyogott az örömtől, hogy immár láthatja földieit, szülőföldjét. »žuč niľjos gine-ama čeberás kožaskod, ud-murt niľjos-no vaň čeberjosiz«¹³ felelt kedélyesen egy pozsgás arcú”. Más helyütt: „Később körülvettek a többi nők is nyájas szavakkal kérve, hogy »budžin äkšej dori koškikid, tatijn ud-mortjos žec šu, niľjos-kišnojos čeber šu!«¹⁴ stb. tovább hogy ők imádkoznak a cár jóvoltáért, aztán *sur*-ral és *kijar*-ral (sör, uborka) kínálgattak.” Vagy: „A votjákok egész éjjel át dorbézoltak s *Örtemej* már 3 óraker hajnalban dörömbözött ajtómon »žec kelidi-a?«¹⁵

A gyűjtésnek tehát nem volt kidolgozott módszertana. Általában a következőképpen zajlott: a gyűjtő, miután eljutott a terepre – ez rendszerint először a nyelvmestere faluja volt –, amennyiben ideje engedte, közelebbi kapcsolatba került a későbbi adatközlőkkel. Lukban és környékén (nyelvmestere lakhelye) Munkácsi ezt a módszert alkalmazta. Mivel azonban utazása meglehetősen nehezen szerveződött, így más területeken egy-két napot tudott csak eltölteni (a Csepca folyó menti Balezinóban, a Vatka folyó környéki falvakban, a Buj folyó menti pogány udmurtoknál, illetve a Tojma folyó menti három faluban). Ilyenkor a magával vitt ajánlások segítettek a gyűjtésben, és a falu papja vagy tanítója adott támogatást az adatközlők megszerzéséhez. Akár így, akár úgy történt, előzetesen a gyűjtő mindig megegyezett az adatközlőkkel, hogy mit vár tőlük, s adott esetben milyen ellenszolgáltatást kapnak a gyűjtésben való részvételre fordított idejükért. Az adatközlőkkel való megegyezés után kezdődött meg a szövegek elmondása. Ezeket a szövegeket a nyelvész és nyelvmestere is jegyezte, majd a gyűjtés befejezése után a nyelvmester már az adatközlő jelenléte és segítsége nélkül megformálta a szöveget. Munkácsi eljárása az volt, hogy a nyelvmesterrel elmondatta oroszul is a mesét, így pontosan tudta, hogy miről szól. Majd elmondatta vele udmurtul. Az újramondás során figyelmeztette nyelvmesterét, ha az valamit kihagyott, vagy valamilyen jellegzetes fordulatot mással helyettesített.¹⁶ Hogy valamiféle képet kapjunk az eredeti feljegyzésekről, álljon itt egy olyan szöveg, amelyet Munkácsi (1887: 114) módosítás nélkül adott közre.¹⁷

„1. vačkala dırja kišno-murt vu-durti vetle vılem. 2. se' Vu-murt addžem. 3. kišno-murtez čortem. 4. Vu-murtlen kišnoez više vılem. 5. se' das-kık parš-pi none vılem. 6. Vu-murt pedlo mınem vılem. 7. kišno-murt šınmaz žirdžem pol štopiš. 8. Soli

¹² Aj-jaj, szép udmurt lányok!

¹³ Csak nem azt gondoltad, hogy csak az orosz lányok a szépek? Az udmurt lányok (között) is vannak szépek!

¹⁴ Amikor majd a nagy cárnál jársz, mondd el, hogy itt jók az udmurtok és a lányok-asszonyok szépek!

¹⁵ Jól aludt?

¹⁶ Ezt az eljárását a „Votják népköltészeti hagyományok” bevezetőjében ismerteti (XII–XIII), a naplójában nem tér ki rá.

¹⁷ A harmadik, Vumurten no kišnomurten (A Vumurt és az asszony) című mese.

Vu-murt šotem pešter-tjir egjr. 9. seš gurtad Voššud = jĵbo-ulad pon! 10. so čisto nuni distjimte. 11. so kwiŋze-gjine nuem. 12. čuk-adžaz Voššud-dore mĵnem-no ukšo luem. 13. kĵlemez dori, 14. övöl-ni so egjr. 15. so kĵšno-murt Vu-murtez addžem bazarišen. 16. kudĵnjz (talán tévedés e h. kudĵnjđ) šĵnmĵnjđ addžĵškod? šuem Vu-murt. 17. paĵ-lanenĵz (valószínűleg tévedés e h. pallanenĵm) šuem kĵšno-murt. 18. Vu-murt pallan šĵnze dongĵsa pĵlk pottem. 19. So-bere kĵšno-murt Vu-murtez addžĵllamte-ni.”

A fordítása Munkácsi szerint: „Hajdani időkben egy asszony a vízpart mentében jár vala. Őt meglátta a Vumurt. Az asszonyt magához hitta. A Vumurnak felesége betegeskedik vala. Őt [ti. Vumurnét] tizenkét malac [tkp. disznófi] szopja vala. A Vumurt kiment vala [az udvarra]. 7. Az asszony szemébe [? a beteg Vumurné szemébe] egy fél üveg ... [valamit, pl. orvosságot vagy talán rossz akaratból pálinkát] kent. A Vumurt egy teli kosár szenet adott neki. Ezt tedd otthon a Vorsud oszlopod alá. Ő [ti. az asszony] nem merete mind elvinni. Ő csak hármát [ti. három darabját] vitte el. Reggel a Vorsudhoz ment és pénzzé vált [ti. a szén]. A megmaradthoz [ti. visszament a megmaradt, otthagytott szénhez]. Nincs már [ott] a szén. Az asszony meglátta a Vumurtot a vásáron [tkp. -ból]. 16. Melyik szemeddel látsz? mondta a Vumurt. 17. »A ballal« mondta az asszony. 18. A vumurt bal szemét megtaszítván, hirtelen (?) kivette. Azután az asszony nem látta többé a Vumurtot.”

A folklór és egyéb szövegeket Munkácsi nem az eredeti alakjukban rögzítette tehát, és nem is az eredeti alakjukban adta közre. Ezt a szerkesztetlen szöveget a következő megjegyzés követi: „Ez a mese nincsen megszerkesztve vagyis abban különbözik a többi hasonló mű feljegyzéstől, hogy egyenesen a közlő szavait tartalmazza minden egyenetlés és kerekítés nélkül. Érdekesnek tartom közlését, nemcsak mivel a Vu-murt alakjának felfogására néhány fontos adatot nyújt, hanem mivel mutatványul szolgálhat arra nézve is, hogy minő alakban kaptam eredetileg azon közléseket, melyek itt Nikolaj Ivanov előadásában vannak bemutatva.”

Mivel az összes többi szöveg szerkesztett a fenti értelemben, ebben az esetben valószínűleg az történhetett, hogy ezt a mesét Munkácsi a helyszínen nem beszélte meg nyelvmesterével. Erre utalnak a fordítás szövegébe illesztett megjegyzések az esetleges tévedésről, illetve 17. mondat fordításának bizonytalansága.

A mese egyébként azért sajtósági előadású, mert balladái homály fed bizonyos részleteket. A hiányokat más mesékből szerzett ismereteink alapján pótolhatjuk. Tudjuk, hogy a Vumurt meg szokta hívni magához víz alatti otthonába az embereket, akik ilyenkor a víz alatt is tudnak lélegezni – itt nincs említés erről. A Vumurt ilyenkor megismerteti a vendéget családjával, és meg is ajándékozza. Itt is ez történik. Azt is tudjuk, hogy szívéllyessége ellenére valamilyen módon mégis megakadályozza, hogy a vendége később felismerhesse, megláthassa őt, amikor az emberek között jár. Ebben a mesében is ez történik: tehát egészen bizonyos, hogy most sem betegeskedő felesége szemébe ken valami szert (ez egyébként a szövegből is kiderül), hanem a vendége szemébe, hogy az később ne ismerhesse fel. A vendég általában gyanakszik, és törekszik arra, hogy megakadályozza őt a Vumurt abban, hogy később felismerje őt

(például a vendég a törülközővel csak az egyik szemét törli meg). Ebben a mesében összekeveredett, hogy mit kent a szemébe, illetve hogy mivel törölte ki a bal szemét az asszony. Hogy nem került a szemébe az kenőcs, azt onnan tudjuk, hogy meglátta a vásárban a bal szemével a Vumurtot. Munkácsi fordítása a 7. mondat esetében téves. A mondat alanya ugyanis az 'asszony' szó: az udmurtban feltétlen genitivusban kellene szerepelnie a birtokjeles alak miatt ahhoz, hogy Munkácsi fordítása jó legyen, a *štop* pedig egyfajta nehéz szövéssű vászonfélélt jelent.

Munkácsi téved akkor is, amikor azt feltételezi, hogy a mesélő hibázott a 16. és a 17. mondatban a szóalakok használatakor. A mese töredékes előadása alapján talán jogosan feltételezte a tévedést. Így vélekedett: „A Vumurt ezen kérdésére: Melyik szemeddel látsz? az asszony nyilván csak így felelhet: a balommal és nem a baljával. Az idézett szóban tehát a följegyzett 3. személyű -iz végzet úgy eredhet, hogy a közlő azon idő alatt, míg a tőle diktált előbbi mondatot leírtam[,] elfelejtette, hogy a Vumurtot és [az] asszonyt egymással beszélteti s hozzám fordulva, nekem mondotta, hogy az asszony baljával, a bal szemével lát.”

A mesélő azonban nem tévesztett. Munkácsi úgy véli, hogy a szövegben szereplő alakok birtokjeles formák. Valójában azonban az udmurtra, a permi nyelvekre jellemző determinálási eljárásról van szó. A determináns funkciójában az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelet alkalmazzák. Munkácsi a magyar nyelvű szövegben, nagyon helyesen, ennek megfelelően fordítja a szóban forgó szövegrészeket: *kudijniz šínminjd* 'Melyik szemeddel látsz?' mondta a Vumurt. „A ballal” mondta az asszony. Az udmurt alakok pontosan ezt a tartalmat fejezik ki az ezeknek megfelelő formákkal.¹⁸

Az idézett példából láthatjuk, hogy a nyelvmester tényleg elengedhetetlen volt a gyűjtés során, de a gyűjtött anyag megformálásában játszott szerepe következtében általában nem autentikus szövegeket jegyeztek le, mivel erőteljesen hathatott azokra a nyelvmester idiolektusa.

Nagyon valószínű, hogy az egyes nyelvjárási, hangtani különbségeket sem csak a hallott beszédmű alapján állapították meg, azaz nem a konkrét, adatközlőnek megfelelő ejtést tükröztették, hanem az általánosan kialakult benyomás és a megállapított szabályszerű eltérések alapján jegyezték fel az alakokat – és ennyiben még ebben az esetben is igaza van Ballaginak. Ez a módszer még megfigyelhető volt 1991-ben is, amikor udmurt kollégáim segítő szándékkal lejegyezték magnetofonszalagra gyűjtött, kötetlen élő beszédet tartalmazó anyagom egy részét, és eközben korrigálták az adatközlőt mind hangtani, mind alaktani, mind mondattani értelemben, s ennek következtében a lejegyzések használhatatlanok lettek.

Mindezeket figyelembe véve óriási eredménynek tarthatjuk, hogy Munkácsi utazása során a feljegyzett adatokból a ma elfogadott nyelvjárási felosztást megközelítő eredményre jutott. Összefoglalóan tehát elmondható, hogy Munkácsi gyűjtése az udmurt nyelv szemszögéből a szókincs és az alaktan szempontjából a mai napig is

¹⁸ Megjegyzendő, hogy az udmurtban a jelzöt és a jelzett szót nem egyeztetik, ezért nem is lehetséges a Munkácsi által feltételezett *kudijniz šínminjd* alak.

jól használható. Az udmurt nyelv legrégebbi szöveges forrásai a 19. század elejéről valók, s azok is általában fordítások. Az első terjedelmes eredeti udmurt nyelvi anyagot Munkácsi gyűjtéséből ismerhette meg a tudományosság, s a legrégebbi eredeti udmurt szövegek közé tartoznak.

Minek volt mégis köszönhető, hogy a mai nyelvjárási gyűjtés módszereinek teljes hiánya ellenére jelentősnek tartjuk munkáját, hisz ma is használható nyelvi anyagot tudott gyűjteni (nem feledkezhetünk meg ugyanis arról, hogy ez az udmurt nyelv legelső igazán jól használható nyelvjárási anyaga)? A magyarázat valószínűleg objektív és szubjektív okokban egyaránt keresendő. Objektív ok, hogy valójában bármilyen anyaggal tért volna vissza, az mindenféleképpen jelentős lett volna a hazai és európai nyelvészközönség számára, mivel képzett szakember, nyelvészeti céllal gyűjtötte azt. Korábban ilyen nyelvi anyag ebben nyelvcsoporthoz nem volt. Objektív körülmény az is, hogy az adatközlők véletlenszerűségük ellenére, mégis optimálisan választódtak ki az udmurt falusi társadalom jellegzetességéből következően: a férfiak ugyanis helyben lakók maradtak, míg a nők más faluba mentek férjhez. Munkácsi adatközlői pedig vagy férfiak voltak, vagy még nem férjezett, falujukat el még nem hagyott nők. Ez utóbbiak különösen szívesen segítették Munkácsi munkáját.

A szubjektív okokat Munkácsi személyiségében kereshetjük. Munkabírása hihetetlen, elszántsága megmagyarázhatatlanul szilárd, céltudatossága szinte utolérhetetlen. Másképp nem magyarázható, hogy alig 2 és fél hónapos útja során (1885. június 16. – szeptember 1.) felgyűjti a Votják népköltészeti hagyományokban közreadott anyagmennyiséget, leellenőrzi Bálint Gábor tatár szótárát, revízió alá veszi Wiedemann udmurt szójegyzékét (ezekre utaltam, amikor jeleztem, hogy nem csak szöveganyagot gyűjtött), megküzd a helyi hivatali viszonyokkal és olykor az ellenséges érülettel. S amit hazatérte után visz véghez, az valójában megismételhetetlen. Alig 3 év alatt elkészíti ugyanis a felgyűjtött szövegeket tartalmazó kötetet és a rendelkezésre álló anyag alapján megszerkeszti az udmurt nyelv szótárát. A közel 800 oldalas szótár már méretével tiszteletet parancsoló, de belelapozva megtudhatjuk, hogy szokatlanul alapos és részletes munka.

Ez a szótár egyrészt nem a szokásos ábécérendben tartalmazza a szavakat, hanem a hangsorokban található hangok kiejtési helye szerinti csoportosításban. Ez az eljárás felette megnehezíti a használó dolgát, amennyiben nem rendelkezik pontos ismeretekkel a hangok képzési helyéről. Ez a szótárszerkesztési eljárás azonban egyáltalán nem kivétel nélküli a korban. Elég ha Budenz ugor összehasonlító szótárára gondolunk, hisz abban is ezt a betűrendet találjuk. Az eljárás mögött valószínűleg Budenz nyelvészeti tanulmányai és ismeretei állnak: a szanszkrit nyelv szavait ugyanis mind a mai napig e szerint a rend szerint sorolják be.

A szótár igazán azonban gazdagságával szédíti meg a felhasználót. A szócikkek felépítése a következő: címszó a nyelvjárási megjelölésével, amit az adott tétel azon alakjai követnek, amelyeket Munkácsi a saját anyagában az eltérő nyelvjárásokban, illetve az általa felhasznált egyéb forrásokban talált – minden esetben a nyelvjárási, illetve a

lelőhely pontos megjelölésével. Ezt követi a magyar jelentés – növény és állat neve után annak latin megfelelője is szerepel –, s ha feljegyezte, akkor az orosz és a tatár jelentést is megtaláljuk, majd függőleges vonallal elválasztva ezt a szó német jelentése követi – ez utóbbi minden tételben szerepel. Mindig jelzi, ha hapax legomenonnal van dolga (azaz olyan megbízhatatlan adattal, amely számára csak egy forráshelyről ismert, illetve Ivanov sem ismerte Wiedemann anyagának átvizsgálásakor). Itt jelöli meg szögletes zárójelbe téve azt is, hogy a szónak mi az eredete. A főnevek esetében egy zárójelbe tett veláris *i*-vel jelzi, hogy az adott szó nem *e* hangzóval veszi fel a birtokos személyjeleket, illetve minden esetben közli a tőalakot, ha az nem egyezik meg a címszóval. Ezek után következnek a szóval alkotott frazémák, grammatikai szerkezetek és összetételek. És mindezekon felül a néprajzi érdeklődésre számot tartó szavak esetében részletes néptudományi magyarázat, enciklopédikus részletességgel. A szótár végén német szómutatót találunk, így a szótár valójában egy udmurt–magyar / német–udmurt szótár.

Pályadíjat nyert munkái, cikkei mellett ennyit tett a tudományasztalára, itt tartott tehát Munkácsi Bernát, amikor 1889-ben Reguly anyagával a pogyászában nekivágott második oroszországi utazásának, és újra ott ült Kazanyban udmurt nyelvmenterei között.

Irodalom

- Aranka György (szerk.) (1796), A magyar nyelv-mívelő társaság munkáinak első darabja. <http://kiad.hu/bibl/elsodarab/>
- Ballagi Mór (1859), A magyar nyelvész-kedés köre. Akadémiai székfoglaló értekezés. Akadémiai Értesítő 19/5: 397–423.
- Csűry Bálint (1936), A nyelvi bűvár-lat módszere. Turul Szövetség, Budapest.
- Czuczor Gergely–Fogarasi János (szerk.) (1862), A magyar nyelv szótára I. Emich, Pest.
- Kozmács István (2008), Megvalósult gyermeká-lom. Munkácsi Bernát udmurtföldi útja. AB-ART, Pozsony.
- Munkácsi Bernát (1883), Votják nyelvmutatványok. NyK 17: 247–302.
- Munkácsi Bernát (1884), Az altáji nyelvek számképzése. Budenz-album. Akadémiai Könyvkereskedés, Budapest. 255–315.
- Munkácsi Bernát (1887), Votják népköltészeti hagyományok. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Munkácsi Bernát (1889), Nyelvészeti tanulmányutam a vogulok földjén. Budapesti Szemle 155/206–238, 156/382–408.
- Munkácsi Bernát (1890–1896), A votják nyelv szótára.
- Munkácsi Bernát (1936), Budenz-ereklyék I. Nyr 65: 51–61.
- Németh Renáta (2007), A XIX. századi nyelvbölcselet és a Magyar nyelv szótárának etimológiai elvei. PhD-értekezés.
- Setälä, Emil Nestor (1901), Über die Transkription der finnisch-ugrischen Sprachen. FUF 1: 15–52.
- Széchy György (1839), Az egytetemes dialectus. Tudománytár, Értekezések 6: 9/171–187, 10/244–254, 11/273–284.
- Szinnyei József (1884): Az ugor népek. Budenz-album. Akadémiai Könyvkereskedés, Budapest. 26–32.